

Жељко Савановић*

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

Прегледни научни раг

УДК 634.2:930.1(470)(497.1),,1918/1941“

DOI: 10.7251/SIC2407009S

УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД ГОВЕДАРСТВА РУСИЈЕ/СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА И КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА/ЈУГОСЛАВИЈЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА

Апстракт: У раду се говори о говедарству на територији Русије/Савеза Совјетских Социјалистичких Република и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије у XIX вијеку пред Први свјетски рат, за вријеме рата и између два свјетска рата, на основу објављених извора и релевантне домаће и стране литературе. Наведене су расе говеда, анализиран је и упоређен укупан број говеда, број на km^2 , број на 1.000 становника, као и проценат заступљености у оквиру главних сточних врста. Упоређен је проценат крава, волова, бикова, јунади и телади у оквиру стада говеда заступљених у објема земљама. Посебан акценат дат је учешћу пољопривреде у укупном бруто националном дохотку земаља, стању пољопривреде у Совјетском Савезу за вријеме колективизације и извозу говеда из Краљевине Југославије.

Кључне ријечи: говедарство, сточарство, говеда, колективизација, пољопривреда, трактори, Совјетски Савез, Краљевина Југославија

* zeljko.savanovic@ff.unibl.org

Развој пољопривреде и њен значај у привредном развоју појединих земаља је тема која од половине прошлог вијека све више привлачи истраживаче да се њоме баве. Повећавање броја становника у свијету, стварало је аграрну пренасељености на селу што је била општа појава у неразвијеним земаљама. Мали сеоски посједи нису могли да запосле сву радну снагу. Прекобројно пољопривредно становништво проналазило је запослење у другим привредним гранама. Људи су најчешће одлазили у градове и запошљавали се у разним индустријским гранама. Село је вишком пољопривредних производа снабдијевало растуће градско становништво и домаћу, углавном, прехранбену, текстилну и кожарску индустрију, а велике количине су извожене у друге земље. Русија/Совјетски Савез и Краљевина СХС/Југославија послије Првог свјетског рата имале су различите политичке системе, а сличну пољопривреду. Око 80% њиховог становништва живјело је на селу и бавило се пољопривредом. Готово да није било сеоског домаћинства без неког грла стоке. Газдинства без краве била су ријеткост. Циљ овог рада је да се анализира говедарство Русије/Совјетског Савеза и Краљевине СХС/Југославије уз извођење адекватних закључака.

Говедарство између два свјетска рата у многим земљама због вишеструке користи сматрано је не само важном, него и најважнијом граном сточарства. Говеда су веома значајна за производњу меса, млијека, лоја и размјерно јефтине радне снаге за обраду земље. Осим тога, она дају газдинству много корисног и врло квалитетног стајског ђубрива и неке отпатке погодне за кориштење у индустрији и занатству (кожа, цријева, длаке, рогови, папци). Због овога говеда спадају у групу најподесније стоке малопосједника.¹

У Руском царству током XIX вијека најраспрострањеније су биле домаће расе говеда: холмогорска, јарославска, тагил, сибирска, црвени горбатов, астрахан, сива украјинска и казахстанска. Њихов квалитет побољшавали су сами сточари сталним одабиром најбољих примјерака, те квалитетнијом исхраном и смјештајем. Држава је дала свој допринос суб-

¹ Жељко Савановић, „Говедарство Врбаске бановине”, *Пагови*, 24 (2016): 57; Albert Ogrizek, *Uzgoj govoda*, I dio (Zagreb: Tisak Nadbiskupske tiskare, 1940), 7.

венционисањем експерименталне говедарске фарме и сеоских огледних газдинстава. Земства су организовала изложбе домаће и увезене стоке. Руска удружења сточара у Курску, Тули, Архангелску, Харкову и у другим мјестима усвајали су европска искуства у селекцији и узгоју домаћих говеда, чиме су повећала њихову млијечност.²

Сеоска домаћинства углавном су држала домаће расе говеда, код којих просјечна годишња производња млијека по крави није прелазила 1.000 литара. Села која су била удаљенија од варошких центара имала су мањи просјек од 1.000 литара. У варошима је тај просјек износио 1.100 литара. У потрошњи млијека и меса на првом мјесту увијек је био Сибир, на другом сви екстензивни рејони европске Русије и Кавказ. У овим подручјима говедарство је било развијеније, па је и производња меса и млијека била већа, него у другим дијеловима Русије. Сибир је предњачио јер су се у Томској и Тоболској губернији развиле јаке задруге за гајење млијечне стоке и прерађивање млијека. Маслац сибирских мљекарских задруга извожен је у иностранство и по квалитету је конкурисао маслацу других држава.³

Крајем XIX вијека сточари у Русији увелико су почели да укрштају локалне расе говеда са биковима племенитих европских раса (холандска, швајцарска, сименталска, енглеска, фризијска, тиролска). При земствима у ту сврху организоване су станице за узгој бикова. Уочи Првог свјетског рата Русија је са бројем од 49.250.000 говеда била прва у Европи и друга у свијету послје Сједињених Америчких Држава, које су имале 61.400.000 грла.⁴

Домаће врсте говеда углавном су узгајане у Србији током XIX вијека, као и у Русији. Буша је преовладавала у брдским и мање плодним предјелима, док су у низијским крајевима узгајана крупнија говеда (колубарско, ресавско и јасеничко). Током друге половине XIX вијека у почетку су уво-

² Виктор Мадисон, „Племя России 100 лет назад”, <https://www.dairynews.ru/news/plemya-rossii-100-let-nazad-i-prervannyy-polet.html> (преузето 07.11.2022.)

³ С. Верешчак, *Руски аграр пре рата* (Београд: Руски архив, 1934), 39–40.

⁴ Виктор Мадисон, „Племя России 100 лет назад”, <https://www.dairynews.ru/news/plemya-rossii-100-let-nazad-i-prervannyy-polet.html> (преузето 07.11.2022.)

жена лаванталска и маријахофска говеда, нешто касније мрка швајцарска и алгајска, а потом пинцгавска и сименталска. Почетком XX вијека повећан је у земљи број шарених говеда, која су била резултат укрштања са сименталском врстом. Конфигурација земљишта и услови живота главни су разлог што је у Црној Гори сточарство била најважнија грана производње у XIX вијеку. Углавном су узгајане овце и козе, а мање крупна стока. Турску владавину у Босни и Херцеговини замијенила је аустроугарска окупација. Нова власт увидјела је да је преовлађујуће домаће говече буша веома лошег квалитета, па је посветила нарочиту пажњу његовом оплемењивању. Унапређењу говедарства у неким крајевима сјеверне Босне допринијела је непосредна близина Славоније и Хрватске, гдје се и прије више радило на унапређењу сточарства и одакле су сточари себи набављали знатно квалитетнија расплодна грла.⁵ Средином XIX вијека у Славонији доминирале су расе говеда буша и подолац. Имућнији посједници са подручја данашње средње Хрватске већ су набављали боље и веће пасмине говеда. Бикови са властелинских имања укрштани су са бушом.⁶ На територији данашње Словеније сточарство је знатно побољшано у XIX вијеку увођењем нових пасмина добре племените стоке, те је број грла у њеним најважнијим гранама сточарства, говедарству и свињарству, полако растао.⁷

Први свјетски рат негативно је утицао на пољопривредну производњу свих зараћених европских земаља. У Краљевини Србији пољопривредна производња смањена је за 30–40%. Стока је конфискована и одвођена у непријатељске земље, чиме је сточни фонд смањен за око 70%. Осим пољопривредних производа које је војска заплијенила, окупациона власт у Србији добила је задатак да организује производњу и испоруку пољопривредних производа. Уз житарице, до средине 1917. године из Србије је испоручено 170.000 грла јунади, 190.000 оваца и 50.000 свиња. Окупатор

⁵ Жељко Савановић, „Говедарство на територији Мађарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије до Другог свјетског рата”, у зборнику: *Бањалучки новембарски сусрети 2017* (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, 2018), 219–220.

⁶ Dragutin Hrvoj „Razvoj stočarstva u hrvatskim zemljama”, *Napredak* (1929): 119–121.

⁷ Ж. Савановић, „Говедарство на територији...”, 220.

је одвео знатан број стоке и из Црне Горе.⁸ Мобилизација мушкараца за фронт или у помоћне радне службе у Босни и Херцеговни довела је до мањкања мушке радне снаге у пољопривреди и смањењу приноса. Осим људи, за потребе војске мобилисани су коњи и волови, а власт је вршила и њихову куповину и реквизицију. Војска је за клање куповала волове, а понегдје и краве.⁹ Сточни фонд знатно је смањен. Други дијелови Аустроугарске, који су послје Великог рата ушли у састав Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, (СХС), претрпјели су много мању штету.¹⁰ Краљевина СХС формирана је од независних држава Србије и Црне Горе, дијела Аустроугарске и четири мања гранична подручја Бугарске. Промијенила је назив 1929. године у Краљевина Југославија.

У Русији је готово половина мушкараца у радном узрасту позвана под оружје, што се односи на више од десет милиона људи. Војска је мобилисала коње, а за потребе рата били су одузети рогата марва и крма.¹¹ По наређењу војних власти забрањено је било реквизирање говеда племенитих раса, те су евакуисана са угрожених подручја. Командант Петроградске војне области издао је наређење да говеда са педигреом нису предмет реквизиције.¹² Приликом повлачења руске војске из Пољске усвојена је тактика спржене земље. Уништавана су складишта жита и других намирница. Из милосрђа заклано је око 4.000.000 грла стоке, изазвавши несташицу меса, која ће у Русији потрајати и по окончању рата.¹³ Број музних крава смањен је од скоро 2.500.000 на око 400.000 грла.¹⁴

⁸ Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941* (Beograd: Rad, 1958), 7–8; Волфрам Дорник, „Наличје окупације”, у: *Прљави рат Хабзбурга, Истраживање о Аустроугарском вођењу рата 1914–1918* (Нови Сад, Београд: Прометеј, Радио-телевизија Србије, 2016), 217–218.

⁹ Ж. Савановић, „Говедарство на територији...”, 220.

¹⁰ N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije...*, 8.

¹¹ Dragutin Klepac, *Privreda Sovjetske Unije i Jugoslavija* (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca, 1940), 131.

¹² В. Мадисон, „Племя России 100 ...”

¹³ Dž. Dž. Mejer, *Svet se ruši, Povest o Velikom ratu 1914 – 1918* (Beograd: Filip Višnjić, 2015), 418.

¹⁴ Stephan Lehnstaedt, *Ein Ende mit Expansion. Österreich-Ungarns Eroberungen im Ersten Weltkrieg als imperiale Herausforderung, Österreich-Ungarns imperiale Herausforderungen* (Göttingen: Deutsche Geisteswissenschaftliche Institute im Ausland, 2020), 105.

У прољеће 1917. године избила је у Русији Фебруарска револуција, а у јесен Октобарска револуција након које је Русија ускоро изашла из рата. Мир између Централних сила и Русије, потписан је 3. марта 1918. године у Брест-Литовску. Одредбама мира Њемачка је осигурала контролу над источном Европом.¹⁵ Централне силе, окупиравши Украјину, примјениле су заплијену и друге видове експлоатације ресурса. Уз жито из Украјине, испоручивани су коњи и друга стока.¹⁶ Непосредно после Октобарске револуције започео је у Русији грађански рат. Нијемци су сем Украјине, запосјели Финску, балтичке земље, Крим и Кавказ. У љето 1918. године уследила је против бољшевика војна интервенција сила Антанте, која се завршила повлачењем јапанских јединица из Сибира средином 1922. године.¹⁷

Русија је у Великом рату имала око 2.500.000 погинулих. Грађански рат проузроковао је према различитим процјенама губитак од 4.000.000 до 15.000.000 живота. Око 2.000.000 становника приморано је да емигрира из земље. Више од 4.000.000 људи постали су инвалиди, док се број радно способних мушкараца смањио за трећину.¹⁸

Послије Октобарске револуције уследио је велики талас подјеле земље, која је трајала и за вријеме грађанског рата. Сељаци су преузели многа велика имања и раздијелили их на мале посједе.¹⁹ Декретом о земљи 1918. године одређено је да се плантаже, расадници, ергеле и економије за узгој племените стоке и живине не распарчавају већ да њима управља држава или општина у зависности од њихове величине и значаја.²⁰

Први свјетски рат, револуција, рат са интервенционистима и грађански рат допринијели су помањкању радне снаге у пољопривреди, смањењу броја грла теглеће стоке, недостатку пољопривредних машина и кредитних средстава, те недовољној примјени агрохемије, што је довело до

¹⁵ D. Klepac, *Privreda Sovjetske Unije...*, 21–22.

¹⁶ В. Дорник, „Наличје окупације”, 227.

¹⁷ Оливер Јанц, *14. Велики рат* (Нови Сад: Прометеј, 2014), 431–432; Livija Kardum, *Suton stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat* (Zagreb; Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009), 342–344.

¹⁸ Д. Ковачевић, *Историја Совјетског...*, 83–84.

¹⁹ Џон Робертс, *Европа, 1880–1945* (Београд: Слио, 2002), 412.

²⁰ В. И. Лењин, Ј. В. Стаљин, *О Октобарској револуцији* (Београд: Култура, 1947), 20.

смањења обима пољопривредне производње.²¹ Да би се прехранило градско становништво у Русији је почетком 1919. године прописана обавезна фиксна количина жита коју је требало покупити од сељака у свакој области,²² што је негативно утицало на пољопривредну производњу. Државне реквизиције у пољопривреди обустављају се 1921. године и замјењују натуралним, а затим новчаним порезом.²³ Дуже нападање кише у 35 губернија сјеверног Црноморског региона, Средње и Доње Волге, Урала, Сјеверног Казахстана и Западног Сибира довело је до суше, пропадања усјева, лоше жетве и глади.²⁴ Русија је у августу 1921. године прихватила понуду за помоћ америчког министра трговине Херберта Хувера. Помоћ је стизала у наредних 12 мјесеци, а захватила је око 10.000.000 људи и сигурно многе спасила од глади.²⁵ До краја 1921. године гладовало је између 15.000.000 и 22.000.000 људи, док је 5.000.000 до 8.000.000 од глади умрло.²⁶ Сточни фонд главних сточних врста (говеда, коњи, овце, козе и свиње) са око 238.500.000 грла 1916. године пао је на приближно 173.100.000 грла у 1922. години. Послије грађанског рата и смиривања стања у земљи сточни фонд у Русији опоравио се и већ је 1925. године престагао предреволюционарни ниво, осим у броју коња.²⁷ Русија је почела да извози стоку, као што је то радила и прије рата. У Грчкој, у Пиреју 1925. године продавана су совјетска говеда јефтиније него говеда из Краљевине СХС.²⁸

²¹ Владимир Евгеньевич Бредихин, „Крестьянское и помещичье хозяйство в России периода первой мировой войны (1914 г.-октябрь 1917 г.) в современной отечественно историкографии”, https://www.gramata.net/articles/issn_1993-5552_2014_12_07.pdf (преузето 03. 01. 2022.)

²² Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza I, Od revolucije do Drugog svjetskog rata, Lenjin i Staljin, 1917–1941* (Опатija: IRO Otokar Keršovani, 1985), 106.

²³ Чедомир Попов, *Ог Версаја до Данцига* (Београд: Службени лист, 1995), 28; Аркадій Жуковський, Орест Субтельний, *Нарис істрії України* (Львів: Вид-во Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, 1993), 100.

²⁴ Д. Ковачевић, *Историја Совјетског...*, 84; Mark Mazover, *Мрачни континент, Европа у двадесетом веку* (Београд: Архипелаг, 2011), 133.

²⁵ Adam Tuz, *Potop, Veliki rat i prekranje svetskog poretka, 1916–1931*. (Београд: Clio, 2019), 473; Radovan Vukadinović, *Američko-sovjetski odnosi, 1917–1976*. (Zagreb: Školska knjiga, 1977), 36.

²⁶ Д. Ковачевић, *Историја Совјетског...*, 84, 109; Paul Johnson, *Modern Times, From the Twenties to the Ninties* (New York: Harper Colins, 2001), 93.

²⁷ *Статистический сборник* (Москва – Ленинград: Госпланиздат, 1940), 4.

²⁸ Vuk Vinaver, „О jugoslovensko-sovjetskoj trgovini između dva svjetska rata”, *Pregled*, 1–2 (1967): 98.

Русија је послје потписивања мира са Централним силама изашла из Великог рата знатно смањена, касније промјенивши назив у Руска Со-вјетска Федеративна Социјалистичка Република. Крајем 1922. године формиран је Савез Совјетских Социјалистичких Република од совјетских социјалистичких република: Руске, Закавказске, Украјинске и Бјелоруске, да би нешто касније новој држави приступили Узбекистан, Туркменистан и Таџикистан.²⁹

Крај ратова и обнављање економије повољно су утицали на раст популације. Званични међуратни совјетски пописи становништва, по мишљењу неких аутора који су се њима бавили, нису најпрецизније урађени. Пописи су имали низ пропуста, па се њихови званични резултати о броју људи разликују од предложених процјена тих аутора. Истина је вјероватно негдје између. Зато смо за број становника узели средњу вриједност званичне статистике и двију корекција, која је за 1937. годину износила 162.433.000 житеља.³⁰ Ти људи живјели су на површини од 21.272.000 km², при чему је на једном km² долазило 7,64 људи (Табела 1.). Краљевина Југославија тада је имала 15.172.000 становника настањених на површини од 247.542 km².³¹ На једном km² живјело је 61,29 људи, па би се могло рећи да је Југославија била гушће насељена од Совјетског Савеза, који је имао 10,7 пута више становника и површину 86 пута већу него Југославија.

Табела 1. Површина и становништво СССР-а и Југославије 1937. године

Држава	Површина km ²	Број становника.	На 1 km ²
СССР	21.272.000	162.433.000	7,64
Југославија	247.542	15.172.000	61,29

²⁹ D. Klepac, *Privreda Sovjetske Unije...*, 131.

³⁰ П. Г. Подъячих, *Население СССР* (Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961), 13; Марк Тоыц, „Итоги переписи населения СССР 1939.: две проблемы адекватности”, *Демографическое обозрение*, 7 (2020): 103.

³¹ *Annuaire Statistique 1938–1939* (Beograd: Statistique générale d'Etat, 1939), 125; Dragutin Klepac, *Privreda Sovjetske Unije i Jugoslavija* (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca, 1940), 7.

У међуратном периоду пољопривреда је била доминантна привредна грана у Краљевини Југославији. Њен удио у укупном националном дохотку Југославије износио је у цијелом међуратном периоду више од 50%. Од пољопривреде 1921. године живјело је 79,8% укупног становништва, а тај се проценат 1931. године незнатно смањио на 75,9%.³²

Све до послије грађанског рата у Русији пољопривреда је била најважнији сектор привреде, што се одражавало на целокупну привреду земље. Чинила је скоро половину целокупне економске производње и више од половине запослених између 1913. и 1928. године.³³ На почетку првог петогодишњег плана у укупном националном дохотку 1927/1928. године пољопривреда је учествовала са 45,8 % и била је на првом мјесту, док је индустрија са учешћем од 38,7% била на другом (Табела 2). На крају петогодишњег периода (1932/1933. годину), због чињенице да је планирани темпо развоја индустрије био већи три пута од стопе развоја пољопривреде, довело је до избијања на прво мјесто индустрије у бруто националном дохотку са учешћем од 43,7%, а потискивања на друго мјесто пољопривреде са учешћем од 38%.³⁴ Совјетски Савез тада је од аграрне земље постао индустријска земља.

Табела 2. Структура националног дохотка Совјетског Савеза на почетку и на крају првог петогодишњег плана

Година	1927/1928	1932/1933
Пољопривреда	45,8%	38,7%
Индустрија	38,0%	43,7%
Транспорт и комуникације	5,1%	6,1%
Трговина	11,1%	11,5%

³² Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату* (Београд: Институт за новију историју, 2002), 21.

³³ Андрей Маркевич, Марк Харрисон, *Первая мировая война, Гражданская война и восстановление: национальный доход России в 1913–1928 гг.* (Москва: Мысль, 2013), 68.

³⁴ И. В. Чернышев, *Сельское хозяйство СССР, (к пятилетке 1927/28–1932/33 гг.)* (Москва – Ленинград: Государственное сельскохозиздательство, 1931), 39.

Осим ратарства, сточарство је и у Совјетском Савезу и у Краљевини Југославији представљало најважнију грану пољопривредне производње. Обје државе, према статистичким показатељима, по броју стоке спадале су у групу средњеразвијених европских земаља. Од пет најзаступљенијих сточних врста у СССР-у и Краљевини СХС, према подацима Интернационалног пољопривредног института у Риму, говеда су долазила на друго мјесто по бројности у обје земље (Табела 3), док су на првом мјесту биле овце. У Совјетском Савезу треће мјесто заузимали су коњи, четврто свиње, док су козе биле на петом мјесту. Свиње су по бројности у Краљевини СХС биле треће, козе четврте, а коњи су заузимали пето мјесто. У укупном броју наведене стоке у Краљевини СХС овце су процентуално заузимале 45,46%, говеда 21,66%, свиње 16,11%, козе 10,41% и коњи 6,36%. Овце су процентуално биле заступљене са 43,13% у СССР-у, што је било приближно као и у Краљевини СХС. Говеда је било за трећину више (33,20%), а коња дупло више (12,92%). Свиње су процентуално у СССР-у заступљене са 8,70%, што је било дупло мање него у Краљевини, док су козе са 2,05% чак пет пута биле мање заступљене.

За разлику од државне статистике Краљевине Југославије, чији се подаци поклапају са подацима Интернационалног пољопривредног института у Риму, то није случај са званичном совјетском статистиком са знатно различитим подацима. Укупан број стоке већи је за око 44.000.000. Овце и козе заједно су побројане и има их више за око 37.160.000. Свиње су бројније за око 5.300.000, а коњи за око 2.570.000. Једино је број говеда приближан и разликује се само за 900.000.³⁵ Разлог је у томе што су подаци за Совјетски Савез у извјештају Интернационалног пољопривредног института у Риму дати на основу процјене, а не на основу пописа, као што је то рађено за Краљевину СХС.

³⁵ *Статистический сборник ...*, 4; Joso Lakatoš, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd* (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1929), 2; *Annuaire Statistique 1929* (Beograd: Statistique générale d'Etat, Livre, 1932), 155–156.

Табела 3. Укупан број стоке и појединих сточних врста и заступљеност сваке сточне врсте у процентима у Совјетском Савезу и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1925. године

Држава	Званична статистика СССР		Статистика СССР према подацима Интернационалног пољопривредног института у Риму		Статистика Краљевине СХС	
Коњи	27.100.000	11,59%	24.530.400	12,92%	1.106.100	6,36%
Говеда	62.100.000	26,55%	63.000.000	33,20%	3.768.100	21,66%
Козе	122.900.000	52,54%	3.883.100	2,05%	1.810.700	10,41%
Овце			81.857.500	43,13%	7.906.800	45,46%
Свиње	21.800.000	9,32%	16.500.800	8,70%	2.802.400	16,11%
Укупно	233.900.000	100,00%	189.771.800	100,00%	17.394.100	100,00%

Према службено објављеном попису стоке из 1921. године, у Краљевини Срба Хрвата и Словенаца било је 4.951.339 говеда, тако да је на 1 km² долазило 20 говеда, а на 1.000 становника 413. Од укупног броја стоке (коњи, говеда, магарци, муле и мазге, биволи, свиње, овце и козе) процентуално су била заступљена са 27,40%.³⁶ Овако велики број говеда добијен је захваљујући вођењу рачуна првенствено о набавци говеда током послужератне обнове уништеног сточног фонда. Разлог је у томе што су главни радови у земљорадњи у појединим дијеловима државе обављани помоћу говеда, као и у важности производње меса, млијека и других месних и млијечних производа.

Велика суша у земљи 1922. године и одобрење извоза стоке, уз умјерене царине крајем 1922. године, проузроковали су изразито смањене броја говеда већ те године. Ниски показатељи трајали су до 1926. године, када је у држави било 3.706.019 говеда. Број говеда је био мањи за 1.254.378 грла, што је више од четвртине. Постепени пад броја говеда трајао је до 1928. го-

³⁶ *Annuaire Statistique 1929*, 155–156.

дине, достигавши 3.654.261 грло, да би касније полагано растао и прешао 1936. године 4.000.000, али никада није по броју достигао 1921. годину.³⁷

Послије смрти Владимира Илича Лењина 21. јануара 1924. године и побједи у борби за превласт над Лавом Троцким, Јосиф Висарјонович Стаљин стекао је апсолутну власт у земљи.³⁸ Децембра 1927. године XV конгрес Свесавезне комунистичке партије бољшевика³⁹ донио је одлуку о преласку на колективизацију, електрификацију и убрзану индустријализацију народне привреде. Постепено је ликвидирана приватна привреда, подржављена је трговина, а на селу је спроведена насилна колективизација.⁴⁰

Колективизација је у почетној фази за сељаке била потпуна експропријација. Највише им је сметао захтјев да се стока преда добровољно колхозима. Стога су сељаци радије продавали стоку уз ниску цијену, или је масовно клали како би сачували кожу и јели месо, него што су је предавали у колхоз (колективно газдинство).⁴¹ Потајно клање стоке почело је у љето 1929. Сљедећих мјесеци попримило је незамисливе, па чак и катастрофалне размјере. Сељаци су клали краве, телад, свиње, коње, све.⁴²

На селу, гдје је живјело преко 80% совјетског становништва, дошло је временом до поновне имовинске диференцијације.⁴³ У сиромашне сељаке бољшевици су сврстали око 8.000.000 пољопривредних произвођача, у средње сељаке (средњаке) 15.000.000 и у најбогатије сељаке (кулаке) 2.000.000. Кулаке је, на основу потпуне колективизације требало уништити као класу и лишити их свих грађанских права, што је потврђено закључцима ЦК СКП(б) од 5. јануара 1930. године. Планирано је да се раскулачење обави одузимањем све имовине кулака и њиховим протјеривањем.⁴⁴

³⁷ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925* (Београд: Институт за новију историју, 1995), 117; J. Lakatoš, *Privredni almanah ...*, 38; *Annuaire Statistique 1940* (Beograd: Statistique générale d'Etat, 1941), 170–171.

³⁸ Д. Ковачевић, *Историја Совјетског...*, 9–11.

³⁹ Руска комунистичка партија-бољшевика (РКП-б) је 1925. године преименована у Свесавезну комунистичку партију-бољшевика (СКП-б).

⁴⁰ Аркадій Жуковський, Орест Субтельний, *Нарис історії України* (Львів: Вид-во Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, 1993), 104.

⁴¹ Léon Trotsky, *La Révolution trahie* (Paris: Les Editions de Minuit, 1963), 42.

⁴² G. Voffa, *Povijest Sovjetskog ...* 299.

⁴³ Ч. Попов, *Ог Версаја...*, 29.

⁴⁴ Д. Ковачевић, *Историја Совјетског...*, 140–143.

Мало је сељака ушло у колхоз добровољно. Милиони оних који су се противили колективизацији, најчешће богати сељаци, протјерани су са својих посједа или су депортовани у далеке крајеве са својим породицама.⁴⁵ Главна подручја изгнанства кулака били су Урал, Сибир, Казахстан и Далеки исток.⁴⁶ Раскулачени сељаци углавном су имали веће посједе и држали су више стоке. То се може видјети из списка раскулачених сељака Јужнога Урала. Њихове породице имале су у просјеку 5,12 чланова. Уз ситну стоку, држали су у просјеку и више крупне стоке: 3,18 коња, 3,07 крава, 0,66 волова.⁴⁷ Конфискација је праћена масовним хапшењима, па чак и стријељањима по кратком поступку. Притисак и присила изазивали су код сељака паничан бијег у колхозе, као у уточиште. Њихову имовину и имовину протјераних сељака (земља, зграде, стока, машине и оруђа) преузели су колхози.⁴⁸

Разорне посљедице колективизације осјетиле су се убрзо. Знатно су опали приноси жита и опустошен је сточни фонд. У чланку, објављеном 2. марта 1930. године под насловом „Вртоглавица од успјеха”, Стаљин је позвао да се прекине наставак колективизације. Притисак је попустио, па су у прољеће многи сељаци могли напустити колхозе. Поново се могао задржати мали индивидуални посјед и нешто стоке.⁴⁹ Око 1.370.000 сељачких породица је напустило колхозе, захтијевајући враћање имовине, алата и стоке. Неки представници колхоза наредили су клање колективизоване стоке, како би спријечили њихов повраћај онима који су напуштали колхоз. У јесен 1930. године настављена је колективизација крава и ситне стоке, што је, додатно погоршало ситуацију.⁵⁰ Нагло смањење сточног фонда наговјештавало је проблематичну будућност, а прекид колективизације

⁴⁵ Boris Souvarine, *Stalin* (New York: Alliance Book Corporation Longmans Green, 1939), 507.

⁴⁶ Mark Harrison, „Soviet Agriculture and Industrialisation”, у: *Agriculture and Economic Growth from the Eighteenth Century to the Present* (Oxford: Blackwell, 1996), 196.

⁴⁷ А. А. Раков, „База данных Раскулаченные крестьяне Южного Урала (1930–1934 гг.) и се анализ”, <http://aik-sng.ru/text/krug/8/236-279.pdf> (преузето 12. 12. 2022.)

⁴⁸ B. Souvarine, *Stalin*, 507; Edward Hallett Carr, *La revolución rusa: De Lenin a Stalin 1917–1929* (Madrid: Alianza Editorial, 1997), 205–206; Д. Ковачевић, *Историја Совјетског...*, 143.

⁴⁹ E. H. Carr, *La revolución ...*, 208.

⁵⁰ Jean-Jacques Marie, *Stalin* (Madrid: Palabra, 2003), 410–411.

био је краткотрајан. Сјетва за 1930. годину била је успјешно обављена, а изузетно повољне временске прилике допринијеле су рекордној жетви.⁵¹ Одлична жетва довела је до повећања извоза са 100.000 тона 1929. године на 2.390.000 тона 1930. године, или око 23 пута. Цијене су, међутим, падале и вриједност извоза повећала се за само десет пута, односно са 15.000.000 долара на 150.000.000 долара.⁵²

До 1931. године двије трећине пољопривредних култура укључено је у систем задружних (колхоз) или државних имања (совхоз), што се одвијало брже него што је планом било предвиђено. Лоше жетве током 1931. и 1932. године биле су врхунац великих недаћа. Сељаци су гладовали.⁵³ Пасиван отпор сељака, смањење сточног фонда, потпуна дезорганизација рада у колхозима, уништење села непрекидним раскулачивањем и исељавањем довели су током 1932–1933. године до глади, која је по својим размјерима и броју жртава превазишла чак и глад у периоду 1921–1922. године.⁵⁴

Иако је род жита 1931–1932. године био мањи него претходних година Стаљин је повећао његов извоз како би финансирао увоз машина. У јесен 1932. године колхози су предали држави само 60% предвиђеног жита што је у Москви виђено као саботирање плана набавке машина. Стаљин је у поједине дијелове земље послао ванредно овлаштене комисије за набавку жита. Комисије су уз присилу и терор одузимали од сељака скоро сву храну. Током зиме завладала је глад која је захватила Украјину, Поволжје, Сјеверни Кавказ, Јужни Урал, Казахстан. Погођене области бројале су преко 70 милиона људи. Становништво је масовно умирало. Било је и канибализма.⁵⁵ Број умрлих процијењен је на најмање седам милиона

⁵¹ E. H. Carr, *La revolución ...*, 208.

⁵² Čarls Kindlberger, *Svet u depresiji, Od 1929. do 1939.* (Beograd: Laguna, 2021), 113.

⁵³ E. H. Carr, *La revolución ...*, 208; Caroline F. Ware, K. M. Panikkar, J. M. Romein, „Kulturni i naučni razvoj”, у: *Historija čovječanstva, Dvadeseto stoljeće, Svezak šesti, Knjiga treća, Drugi dio* (Zagreb: Naprijed, 1969), 66.

⁵⁴ Михаил Геллер, Александр Некрич, *Утопија у власти, Историја Советског Сојуза с 1917 гога до наших днеј* (London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1982), 252; Валерий Иванович Зоркальцев, *Экономика СССР до и в период Великой Отечественной войны* (Иркутск: Институт систем энергетике им. Л. А. Мелентьева СО РАН, 2013), 13.

⁵⁵ Д. Ковачевић, *Историја Совјетског...*, 140; Oleg Hlevnjuk, *Staljin, Život jednog vođe* (Beograd: Arhipelag, 2021), 176–179.

људи. Највише жртава било је у Украјини (више од три милиона), Русији (око 2,5 милиона) и Казахстану (најмање милион).⁵⁶

Гладовала је и стока јер сељаци нису имали чиме да је хране, па су је све више и због тога морали клати. Упркос декрету од јануара 1931. године, који је за масовно клање стоке пријетио депортацијом и конфискацијом, та појава пратила је цјелокупни процес колективизације, представљајући једну од најтежих посљедица.⁵⁷ То је изазвало крајњу несташицу меса, млијека, вуне. Нека од подручја најбогатијих стоком била су у неруским републикама, гдје је она била у власништву номада и полуномада. Колективизација је значила и присиљавање тих људи да одаберу стално мјесто боравка и да се дијелом баве земљорадњом. У августу 1931. године одлучено је да се у Казахстану, углавном номадском подручју, убрза колективизација, што је довело до побуне, коју је угушила војска. Од око 566.000 номадских породичних група, које су морале наћи стално мјесто боравка, 183.000 је са својом стоком пребјегло у Кину. Сточни фонд се за неколико година смањио са 19.200.000 на 2.600.000 грла.⁵⁸

На XVII конгресу СКП(б) 1934. године Стаљин је навео неколико интересантних бројки из година колективизације пољопривреде. Рекао је да је забиљежен највећи пад у производњи житарица 1931. и 1932. године, а гдје се реорганизација пољопривреде одвијала споријим темпом, као што је било у производњи лана и памука, готово да производња и није трпјела.⁵⁹ Период реорганизације био је најболнији у сточарству (Табела 4.). Кривицу за овај катастрофалан пад сточног фонда Стаљин је приписао снажној кулачкој агитацији за покољ стоке.⁶⁰

⁵⁶ А. И. Анжигулова, „Голод 1932–1933 гг. на Южном Урале как один из факторов изменения численности населения”, https://www.researchgate.net/publication/323189994_GOLOD-1932-1933_gg_NA_UZNOM_URALE_KAK_ODIN_IZ_FAKTOROV_IZMENENIA_CISLEN-NOSTI_NASELENIA (преузето 02. 02. 2022.); В. В. Кондрашин, „Голод 1932–1933, – Общая трагедия народов СССР: национально-региональный аспект”, http://history.org.ua/LiberUA/Kondrashin187_201/Kondrashin187_201.pdf (преузето 22. 11. 2022.)

⁵⁷ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog ...*, 299.

⁵⁸ Исто, 305–306.

⁵⁹ Miloš Mikeln, *Staljin, Životni put samodršca* (Beograd: Prosveta, 1986), 245.

⁶⁰ M. Mikeln, *Staljin*, 245.

Табела 4. Бројно стање стоке у СССР-у у појединим годинама⁶¹

Година	Коњи	Говеда	Овце и козе	Свиње
1916.	35.100.000	58.900.000	115.200.000	20.300.000
1929.	34.000.000	68.100.000	147.200.000	20.900.000
1931.	30.200.000	52.500.000	108.800.000	13.600.000
1932.	26.200.000	47.900.000	77.700.000	14.400.000
1933.	19.600.000	40.700.000	52.100.000	11.600.000
1934.	16.000.000	38.600.000	50.600.000	12.200.000

Партијски и други политички органи, успјели су да до 1932. године колективизују преко 60% сеоских домаћинстава и посједа. Овај посао наставиће се и наредних година, тако да ће 1937. у колхозе бити укључено 93%, а 1940. и свих 97% сеоских домаћинстава.⁶² Према клаузулама новог статута, објављеног у фебруару 1935. године, земља је била државно власништво, али је повјерена колхозима на стално кориштење. Сваки колхозник је имао комад земље величине од четвртине до пола хектара (у неким регијама чак и до једног хектара) и могао је да посједује једну краву с два телета, једну крмачу, највише 10 оваца, 20 кошница, а кокошки и зечева у неограниченом броју. Те су се бројке постепено повећавале у свим подручјима са сточарством као доминантном дјелатношћу.⁶³ Додијељено земљиште колхознику и даље је припадало колхозу, само је обрађивано приватно.⁶⁴ Ова мала имања су по званичним совјетским подацима 1937. године давала преко 37% кромпира и другог поврћа и 68% меса и млијечних производа. Управо су приватна имања омогућила да се с неупоредиво мањим жртвама преживи још једна глад која се разбуктала послије лошег

⁶¹ Статистический сборник ..., 4.

⁶² Ч. Попов, *Ог Версаја...*, 39.

⁶³ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog ...*, 408

⁶⁴ Ivan Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* (Beograd: Arhipelag, 2009), 182.

рода 1936. године.⁶⁵ Окућнице колхозника биле су значајан извор снабдијевања градског становништва.⁶⁶

У сточарским и номадским подручјима колективизација је имала опрезнији ток: на Кавказу, у Дагестану, Казахстану, Киргизији, Туркменији, Бурјатији-Монголији, на Далеком истоку. Овдје је допуштано удруживање с циљем заједничког рада, при чему је стока остајала у приватном власништву. Започет је и постепени процес подстицања преласка номада на сједелачки начин живота, што се одвијало веома споро, уз окончање у неким подручјима тек 1940. године. Међутим, нови статут колхозницима у тим подручјима омогућавао је да за себе задрже већи број стоке: 10 коња, 8–10 крава, 100–150 оваца, 5–8 дева, у зависности од регије. Вишак стоке није био колективизован, већ су га колхозни откупили.⁶⁷

Почетак великог привредног и друштвеног преображаја СССР-а везан је за остваривање првог петогодишњег плана развика народне привреде. Његова реализација почела је у прољеће 1929. године. Међутим, он није у потпуности остварен.⁶⁸ Предвиђања су испуњена када је ријеч о нафти, а готово испуњена у случају угља. Највише је заостала за постављеним циљевима производња вјештачког ђубрива која није достигла ни милион тона, а планирана производња износила је осам милиона тона. Мање је произведено жељеза, челика, трактора, аутомобила. Током година првог петогодишњег плана 1.500 нових фабрика и завода било је изграђено или обновљено до те мјере да су практично била нова.⁶⁹ У Ростову је пуштена у рад фабрика пољопривредних машина, у Харкову тракторски завод, у Москви погон за производњу аутомобила, у Магнитогорску металуршки комбинат.⁷⁰

Други петогодишњи план (1933–1937) дао је још веће резултате од претходног, захваљујући много развијенијој и повољнијој материјалној

⁶⁵ О. Hlevnjuk, *Staljin, Život...*, 185–186.

⁶⁶ Vladimir Milenković, Marjan Hubeni, *Razvoj poljoprivrede u svetu* (Beograd: Zadrūžna knjiga, 1961), 92.

⁶⁷ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog ...*, 408.

⁶⁸ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog ...*, 288; Ч. Попов, *Og Версаја...*, 37–38.

⁶⁹ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog ...*, 289; О. Hlevnjuk, *Staljin, Život...*, 176.

⁷⁰ Д. Ковачевић, *Историја Совјетског...*, 148.

основи са које се полазило. Више од 80% индустријске производње долазило је сада из нових или модернизованих творница. Удио индустрије у укупној националној привреди 1937. године износио је 77,4%, према 42,1% у 1913. години.⁷¹ Приступило се увозу стоке како би се ублажило настало стање у сточарству и поправио њен квалитет. Увоз говеда од 87.000 комада у 1933. години повећао се на 147.000 комада у 1937. години, а увоз свиња у истом периоду од 300 комада на 129.000 комада.⁷² За побољшање домаћих говеда, повећање њихове тежине, бољег квалитета меса, веће млијечности и процента садржаја масти у млијеку, нека грла су увезена из Њемачке, Холандије, Естоније и Летоније током 1930–1940. године и дистрибуисана у разне дијелове земље.⁷³

Укупан број стоке 1938. године повећао се на 213.900.000 грла са 117.300.000 грла, колико је било у 1933. години.⁷⁴ Знатан пораст забиљежила је производња говеда са 38.400.000 на 63.200.000 грла, свиња са 12.000.000 на 30.600.000, коза и оваца са 50.000.000 на 102.000.000.⁷⁵ Број коња незнатно се повећао због све веће производње трактора, који су замјењивали коње. У истом периоду количина трактора повећала се са 210.900 на 483.500 комада.⁷⁶ Захваљујући већим улагањима у механизацију (у тракторе и комбајне), дошло је и до напретка совјетског ратарства. Тако је производња житарица повећана са 698.700.000 квинтала 1932. године на 949.900.000 квинтала 1938. године.⁷⁷

Говедарство Краљевине показивало је велику зависност од временских услова за производњу сточне хране, што се може видјети из статистичких података за разне године. Примјена крмног биља у исхрани говеда у Југославији била је незнатна у односу на западноевропске земље.

⁷¹ Arne Eggebrecht i drugi, *Povijest rada, Od starog Egipta do danas* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987), 277.

⁷² D. Klepac, *Privreda Sovjetske Unije...*, 205.

⁷³ L. K. Ernst, N. G. Dmitriev, „Sattle”, <http://www.fao.org/3/ah759e/AH759E07.htm>, (преузето 20. 10. 2022.)

⁷⁴ *Статистический сборник ...*, 4.

⁷⁵ Ч. Попов, *Ог Версаја...*, 40.

⁷⁶ D. Klepac, *Privreda Sovjetske Unije...*, 241.

⁷⁷ Ч. Попов, *Ог Версаја...*, 39.

Погрешно вођена политика извоза меса и стоке упропастила је сточни фонд, највише говеда. Уништаван је подмладак, нарочито јунад, чиме је још више погоршавано ионако лоше стање у сточарству. Извоз меса био је знатно мањи од извоза живе стоке, чему је разлог веома слаба прерађивачка месна индустрија. О томе свједоче и подаци о повећању извоза говеда.⁷⁸

Највећи број извезених говеда био је 1923. године, када је из земље испоручено 206.513 грла у разне европске државе, а највише у Италију, Аустрију, Чехословачку и Грчку.⁷⁹ У периоду од 1921. године до 1931. године из Југославије је извезено 1.473.427 говеда. Највећу количину Југославија је извозила у Италију⁸⁰. Од укупног броја увезених говеда у Италију 1931. године на увоз из Југославије отпадало је 45%.⁸¹ Све до 1932. године у спољној трговини Југославије владала је слободна робна размјена. Да би заштитиле своје производне гране од економске кризе многе државе, нарочито европске, заводиле су разна ограничења у спољнотрговинским односима. Оне су 1931. године усвојиле у међународном плаћању клириншки систем, по коме се плаћања у трговинским пословима између држава нису обављала новцем већ компензацијом. Роба се, уствари, плаћала робом. Увоз из једне земље допуштао се само у границама вриједности коју је извоз у ту земљу доносио. Таквом систему робног плаћања Југославија је приступила 1932. године, када је те и идуће године закључила клириншке уговоре са Аустријом, Швајцарском, Чехословачком, Белгијом, Луксембургом, Италијом, Француском, Шпанијом, Њемачком, Грчком, Пољском и Мађарском.⁸² Пад укупног извоза због велике економске кризе није утицао на извоз стоке 1933. године, али пад цијена пољопривредних производа, посебно производа сточарства, знатно се повећао да се ври-

⁷⁸ Милан Лазиф, *Пољопривредна производња Краљевине Југославије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999), 107.

⁷⁹ J. Lakatoš, *Privredni almanah ...*, 44.

⁸⁰ М. Лазиф, *Пољопривредна производња ...*, 107.

⁸¹ Vuk Vinaver, „Svetska ekonomska kriza i jugoslovensko-italijanska trgovina (1930–1934)”, *Časopis za suvremenu povijest*, I (1976): 59.

⁸² Милан Николић, *Трговина Србије, 1804–1957* (Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 2008), 388–389.

једност југословенског извоза у Италију увелико смањила. Извоз говеда у Италију 1933. године био је већи за 50% него претходне године, међутим вриједност извезених говеда повећана је само за један проценат у односу на 1932. годину.⁸³

Чехословачки годишњи увоз говеда 1935. године из Југославије износио је више од једне трећине (36,1%) укупне вриједности чехословачког увоза говеда.⁸⁴ Чехословачка је од стоке највише из Југославије увозила говеда. Током наредних година све више је смањивала њихов увоз, а повећавала је увоз свиња, па су свиње у чехословачком увозу стоке из Југославије заузеле прво мјесто.⁸⁵ Године 1937. више од половине свих говеда извезено је у Италију (Табела 5). Малта, Грчка и Њемачка биле су на другом, трећем и четвртном мјесту. Италију, која је била на првом мјесту по увозу говеда из Југославије, замијенила је 1938. године Њемачка. Малта је дошла на друго, а Италија на треће мјесто. Грчку је Аустрија потиснула са четвртог на пето мјесто. Годину дана касније Њемачка се учврстила на првом мјесту, јер је у свом саставу имала и Аустрију. Италија је била на другом, Грчка на трећем, а Малта на четвртном мјесту.⁸⁶ Трговина Југославије са Њемачком је снажно расла од 1934. године. Извоз у Њемачку је 1936. износио 23,74%, а 1938. године 35,94%.⁸⁷ Укључивањем у Велику Њемачку Чешког протектората њемачко учешће у извозу Југославије у првом полугодишту 1939. још се више повећало и достигао је 51%.⁸⁸ Оваква привредна активност трајала је до напада Њемачке и њених савезника на Југославију, када је земља окупирана и раскомадана, априла 1941.

⁸³ Ж. Савановић, „Говедарство Врбаске ...”, 72.

⁸⁴ Milan Balaban, „A General Overview of Yugoslav-Czechoslovak Economic and Trade Relations in the Period Between 1918 and 1938”, *Slovanský přehled – Slovanské historické studie*, 3 (2016): 582–583.

⁸⁵ Milan Balaban, *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations between 1918 and 1938 year* (Brno: Filozofická fakulta Masarykové univerzity, 2015), 95.

⁸⁶ *Annuaire Statistique 1940*, 238; Ж. Савановић, „Говедарство Врбаске ...”, 73.

⁸⁷ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933 –1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1976), 420–421.

⁸⁸ Vuk Vinaver, „Jugoslovenski izvoz za Francusku 1919–1940, Suprotnost politike i ekonomije”, у зборнику: *Istorija XX veka, XIV–XV* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1982), 121.

У периоду од 1919. до 1939. године трговински биланс Југославије био је осам пута пасиван и 13 пута активан. Највећи активан биланс забиљежен је у 1924. години, а затим у 1937. године.⁸⁹ Рекордна жетва 1936. допринијела је великом извозу. У мају 1937. године Француска је купила пшенице у вриједности 110.000.000 динара. Од ње је затражена испорука оружја којом би се компензовао повећани извоз. Француска инфлација натјерала је југословенску владу да не продужи клириншки уговор који је истекао у октобру. Укидањем клиринга успостављена је 14. децембра 1937. године слободна новчана размјена са Француском, Белгијом и Луксембургом.⁹⁰ Укупан вишак извоза у односу на увоз био је 1937. године 20% већи. Идуће године се смањио на 1,45%, да би се 1939. године повећао на 16%.⁹¹ Грчка је 1938. године увезла три четвртине сировина које је користила њена индустрија, трећину житарица које је трошила и знатну количину машина и друге индустријске робе. Њени главни извозни артикли били су пољопривредни производи. Од цјелокупне вриједности њеног извоза 1938. године, 45,5% отпадало је на дуван, 12,4% на грожђице, 9,8% на маслине и маслиново уље и 2,9% на вино. Она није могла да извозом покрије увоз па је због тога и даље патила од традиционално пасивног трговинског биланса. Ранијих година дефицит је великим дијелом покриван дознакама исељеника и приходима од поморског транспорта. Приходи од поморског транспорта још увијек су били важни, док је вриједност дознака нагло опала током депресије.⁹² Грчкој су за прехрану становништва стално недостајале цералије и месо па их је морала увозити. Она је успјела да од 1923. године до 1932. године повећа сточни фонд. Највећи успјех је постигла у говедарству гдје је број од 122 грла на 1.000 становника повећан на 153 грла на 1.000 становника.⁹³ Напредак у говедарству сљедећих година би је знатно слабији. Од 1932. године до 1938. године број говеда је увећан са 954.883 на

⁸⁹ М. Николић, *Трговина Србије ...*, 377.

⁹⁰ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985), 446–337; М. Николић, *Трговина Србије ...*, 389.

⁹¹ М. Николић, *Трговина Србије ...*, 377.

⁹² Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine* (Beograd: Equilibrium, 2005), 650.

⁹³ J. Lakatoš, *Privredni almanah ...*, 38; Сава Улмански, „Пољопривреда Балкана”, у: *Књига о Балкану*, I (Београд: Балкански институт, 1936), 223–224.

974.000 грла⁹⁴, што није било довољно па је она и даље морала увозити говеда. Да би смањила дефицит 1938. године Грчка је редуковала свој увоз. На удару се нашао и увоз југословенских говеда који је знатно опао. Смањење је дјелимично ублажено већим увозом свјежег говеђег меса.⁹⁵ Извоз свјежег говеђег меса из Југославије у иностранство повећан је са 263.429 kg у 1937. години на 1.416.948 kg у 1939. години⁹⁶, што је било недовољно да надомјести смањени извоз говеда. Вриједност укупног извоза говеда и говеђег меса у 1937. години износила је 172.068.279 динара, а у 1939. години 130.655.176 динара,⁹⁷ што је било смањење за 41.413.103 динара.

Узрок смањењу југословенског извоза говеда у Италију био је фашистички програм аутархије којим се ограничавао увоз свих роба из иностранства.⁹⁸ Један од разлога пада укупног извоза говеда за више од половину 1938. године у односу на 1937. годину је и занемаривање тржишта у Италији, на Малти, Палестини и Египту гдје су Југославију истиснули Румуни. На слабији извоз 1938. године једним дијелом утицала је појава сточне болести слинавке и шапа.⁹⁹ Извоз говеда био је у паду 1939. године у поређењу са 1938. годином све до октобра мјесеца када почиње нагло да расте због избијања рата и повећане потражње намјењене за стварање неопходних резерви у случају нередовног стања, те је до краја године забиљежио знатан раст како у количини тако и у вриједности. Највећи купци биле су клириншке земље док су неклириншке земље свеле своје куповине на најмању мјеру.¹⁰⁰

⁹⁴ С. Улмански, „Пољопривреда Балкана”..., 224; Арса Лазаревић, *Задругарство Грчке* (Београд: Задружна књига, 1957), 72.

⁹⁵ *Правда*, Број 12290, 28. јануар 1939, 17.

⁹⁶ *Annuaire Statistique 1940*, 194.

⁹⁷ *Пољопривредна годишња статистика 1939* (Београд: Министарство пољопривреде, 1940), 157.

⁹⁸ Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987), 162–164.

⁹⁹ Ivica Šute, *Slogom slobodi, Gospodarska 1935–1941* (Zagreb: Srednja Europa, 2010), 191.

¹⁰⁰ *Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji u 1939. godini*, Dodatak br. 12 (Beograd: Narodna banka Kraljevine Jugoslavije, 1939), 10.

Табела 5. Извоз говеда из Југославије 1937, 1938. и 1939. године

Држава	Количина		
	1937.	1938.	1939.
Аустрија	3.581	2.446	–
Грчка	6.803	1.087	2.300
Египат	776	304	307
Италија	34.631	5.463	13.033
Малта	9.820	7.028	1.838
Њемачка	4.208	9.785	17.376
Палестина	3.747	–	–
Швајцарска	3.986	642	50
Шпанија	200	–	–
Остале земље	992	607	349
Укупно	68.744	27.362	35.253

Југословенски извоз стоке на свјетском тржишту наилазио је на јаку конкуренцију Данске, Холандије и Мађарске. У Холандији је због сточних зараза напредак сточарства стагнирао, а и извоз је једно вријеме био знатно смањен. Данска је захваљујући квалитету своје стоке лако проналазила купце. И Мађарска је све више пазила на квалитет грла него на квантитет.¹⁰¹

Данска се посветила развоју сточарства, заснованог на задружним организацијама и општем пољопривредно-техничком образовању које је било прилагођено потребама националне економије.¹⁰² У развоју мљекарства велики значај су имале мљекарске задруге које су спадале у најстарије задружне организације у земљи. Године 1900. било их је 982. Оне су основале своја предузећа за продају маслаца у земљи и иностранству

¹⁰¹ J. Lakatoš, *Privredni almanah ...*, 44.

¹⁰² Pjer Žorž, *Poljoprivredna geografija* (Sarajevo: Univerzum, 1955), 53–54.

и на тај начин су истиснуле трговце као посреднике.¹⁰³ Редовна контрола млијечности крава обављала се преко службе савјетника удружења ситних и крупних посједника основане 1895. године.¹⁰⁴ Селекција је вршена код сваког запата¹⁰⁵, а од 1940. године почела је употреба вјештачког осјемењивања. Сва говеда су расна, а најбројније је било црвено данско говече. Просјечна млијечност по крави прелазила је 2.500 литара.¹⁰⁶ Данска је своју сточарску производњу довела до завидне висине захваљујући увозу и преради јефтиног жита и концентрата којима је хранила стоку, и продаји стоке и сточних производа чија цијена је била висока. Исто то је радила и Холандија. Број холандских млијечних говеда се стално повећавао, а 1920. године половина је припадала холандском фризијском говеду.¹⁰⁷ Мађари су узгојем бољих врста говеда увезених из иностранства, прије свега из Швајцарске, значајно повећали бројност и квалитет грла.¹⁰⁸ У другој половини XIX вијека сиво дугорого мађарско говедо, увелико је замијењено прошараном сименталском пасмином која је веома цијењена због млијека. Постепено је повећан број продуктивнијих црвено бијелих говеда њемачке низијске пасмине.¹⁰⁹ Захваљујући овом раду у Мађарској је измијењен расни састав говеда. Послије Првог свјетског рата мађарске расе говеда биле су заступљене са 30,1% свих говеда, док је проценат западних врста био дупло већи и износио је 61,8%.¹¹⁰

Када је створена Краљевина СХС стање није било исто у свим областима. Подручја која су била под Аустроугарском већ су су била закорачила у оплемењивање својих говеда на бази аустријских, а касније и швајцарских раса створивши прелазне расе. У томе су предњачиле територије

¹⁰³ Славољуб Марковић, *Загругарство Данске* (Београд: Задружна књига, 1956), 55.

¹⁰⁴ Исто, 40–41.

¹⁰⁵ Исто, 27.

¹⁰⁶ Исто, 40–43.

¹⁰⁷ Херберт Баке, *Независност европске исхране* (Београд: Просветна заједница А. Д., 1943), 42; Џ. Робертс, *Европа, 1880–1945*, 40.

¹⁰⁸ Петар Рокај и др., *Историја Мађара* (Београд: Clio, 2002), 394.

¹⁰⁹ László Kontler, *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Evropi* (Zagreb: Srednja Evropa, 2007), 308.

¹¹⁰ Peter Gunst, „Politisches system und Agrarstruktur in Ungarin 1900–1945”, *Jargang*, 29, 3 (1981): 403.

данашње Словеније, Хрватске и Србије, док су аутохтоне расе гајене у данашњој Црној Гори, Косову и Метохији, Сјеверној Македонији и планинским дијеловима Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине.¹¹¹

Словеначке прелазне расе (корушко плаво, словеначко бијело, бохињски пинцгавац, помурско) имале су већу продуктивност и боље услове одгајивања. У Хрватској су постојале пинцгавска, сименталска, випталска и оберлитанска раса, и мелези ових раса са домаћим говедима. У Лици и Далмацији доминантна је била буша. Домаће краткорогог говече буша, највише је гајена на подручју Босне и Херцеговине. Просјечно је давала 750–1000 литара млијека, а бољом исхраном могла је да да и више. У сјеверним дијеловима Босне у доста ограниченим подручју гајен је посавски сој подолског говечета звани гуља, које припада групи степског говечета.¹¹² На подручју Гацка формиран је и узгајан тип оплемењене буше, познат под именом гатачко говече.¹¹³ У Војводини је код становништва преовладавао подолац, као радна стока, његови мелези са сименталцем и сименталац. Улазећи у заједничку државу Србија је била на почетку оплемењивања своје стоке. Од Београда према Смедереву па све до Ћуприје и Ниша захваљујући бољој ливадској исхрани раширен је био задовољавајући тип сименталца.¹¹⁴ На брежуљкастим теренима и у ријечним долинама распрострањено је било колубарско говече. Настало је од подолца, а кориштено је за обраду земље. На Косову и Метохији преовладала је неоплемењена буша.¹¹⁵ Буша је била доминантно говече и на подручју данашње Сјеверне Македоније, гдје није ни сматрана млијечном стоком. Једва да је својим млијеком успијевала да прехрани подмладак. У околини већих вароши гајена су монтафонска и сименталска говеда, које су укрштањем са бушом давала солидне мелезе.¹¹⁶ На подручју Црне Горе једино говече је

¹¹¹ Јован Белић, *Сточарство у Југославији од њеног настанка до распада 1991.* (Београд: Српска академија наука, 1955), 19.

¹¹² Ж. Савановић, „Говедарство Врбаске ...”: 61–62.

¹¹³ Ј. Белић, *Сточарство у...*, 21.

¹¹⁴ Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда* (Београд: Издавачка кућа Геце Кона, 1929), 265.

¹¹⁵ Ј. Белић, *Сточарство у...*, 21–22.

¹¹⁶ Владан Јовановић, *Вардарска бановина, 1929–1941* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 326.

била буша. Лјетна исхрана стоке на пространим планинама била је добра, док је зимска исхрана била веома лоша због ниског приноса сијена који је за трећину био мањи од југословенског просјека. Понекад су сељаци због несташице хране били принуђени да краве хране лисником. Слаба исхрана је разлог што су краве давале мање од 500 литара млијека годишње.¹¹⁷

Табела 6. Бројно стање говеда СССР-у, Краљевине СХС, Данске, Холандије и Мађарске према подацима Интернационалног пољопривредног института у Риму¹¹⁸

Држава	Година бројања	Укупан број говеда	Број на 1km ²	Број на 1000 становника
СССР	1925.	63.000.000	9,30	426,6
Краљ. СХС	1925.	3.768.100	20,50	423,5
Данска	1926.	2.839.500	64,12	806,6
Холандија	1921.	2.062.800	60,28	258,0
Мађарска	1926.	1.839.400	20,66	229,5

Послије рата Данска и Холандија су биле прве земље у Европи по броју говеда на km². Данска се налазила испред свих и по броју говеда по становнику. Успјех Данске сточарске производње (говеда и свиње) се заснивао на средњем сељачком посједу од 10–15 хектара па и више. Од укупно обрађене површине у Данској је сточно-пићно биље заузимало 41%, док је у Југославији тај износ био тек 3,8%.¹¹⁹ У Мађарској и Југославији њиве су ђубрене стајњаком. Вјештачко ђубриво мало је кориштено, па су и приноси били слабији него у европским западним земљама. Док је у Југославији потрошња по хектару 1936/37. године износила 0,25 kg, а

¹¹⁷ Перко Војиновић, *Сељаштво у Црној Гори (1918–1941)* (Бања Лука: Филозофски факултет, 2000), 98.

¹¹⁸ J. Lakatoš, *Privredni almanah ...*, 37–38.

¹¹⁹ Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010), 281–282.

у Мађарској 1,16 kg, у Холандији је у исто вријеме употрејебљено 109 kg, у Белгију 85,8 kg, у Њемачкој 72,7 kg и у Данској 41,3 kg. Принос пшенице по хектару у Југославији био је тада 11 тс, у Мађарској 13,9 тс, у Њемачкој 22,2 тс, у Белгији 26,5 тс, у Данској 29,3 тс и Холандији 29,5 тс.¹²⁰ Данска је уз вјештачко ђубриво употребљавала велике количине стајског ђубрива што јој је омогућавало да постигне рекордне приносе на једној релативно малој површини.¹²¹ Совјетска пољопривреда у односу на западне земље истицала се својом екстензивношћу. Обрађивању и ђубрењу земљишта посвећивано је мало пажње те су и приноси били мањи него у западним земљама.¹²² Према званичним совјетским извјештајима од 1923. до 1926. године принос по хектару је износио 7,2 тс, а 1929. године 6,6 тс.¹²³ Производња пшенице је повећана тек за вријеме другог петогодишњег плана, захваљујући кориштењу механизације, употребом квалитетнијег сјемена, већом потрошњом вјештачког ђубрива, повећању засијаних површина и већем броју агронома.¹²⁴

Према процјени у европском дијелу Совјетског Савеза 1925. године живјело је 24,3 становника на km². Краљевину СХС је тада настањивало 48 становника на km², Њемачку 132, Белгију 245, Холандију 200, Мађарску 86, Данску 76. Повећањем броја становника у појединим земљама повећавала се и пољопривредна производња. Видљиво је да земље које су гушће насељене углавном имају веће приносе пшенице по хектару иако су географски положај, клима и квалитет земљишта слични.

Укупан промет маслаца на свјетском тржишту 1927. године био је 460.000.000 kg. На челу земаља извозница маслаца чврсто је стајала Данска са 141.082.000 kg, што је износило преко четвртине свјетског извоза. Иза је био Нови Зеланд са 73.945.000 kg, Холандија са 46.115.000 kg, Ау-

¹²⁰ Petar Durman, „Proizvodnja i potrošnja mineralnih (umjetnih) gnojiva u predratnoj Jugoslaviji”, *Agronomski glasnik*, 8, XI (1962): 677.

¹²¹ Д. Алексић, *Држава и ...*, 281–282.

¹²² S. Vereščak, „Problem žetve i uloga azotnog minimuma za savremenu Rusiju”, *Пољопривредни гласник*, 14/15 (1931): 11.

¹²³ Ђорђо Крстић, *Два актуелна аграрна проблема* (Сарајево: Државна штампарија, 1934), 60.

¹²⁴ D. Klepac, *Privreda Sovjetske Unije...*, 116; Ч. Попов, *Ог Версаја...*, 39–40.

стралија са 34.060.000 kg и Совјетска Русија са 30.299.000 kg. Русија која је прије рата била на првом мјесту сада је заузимала пето мјесто. Највећа увозница била је Енглеска која је трошила 65% у свијету извезеног маслаца, а затим Њемачка са 25%.¹²⁵ Да би могла извести што већу количину маслаца, Данска је знатно повећала своју потрошњу маргарина.¹²⁶

Укупна количина сира која је извезена у свијету 1927. године износила је 330.000.000 kg. Холандија се по извозу налазила на првој позицији са извезених 96.810.000 kg. Други је био Нови Зеланд са 75.800.000 kg, трећа Канада са 40.356.000 kg, четврта Швајцарска са 32.718.000 и пета Италија са 25.853.000 kg. Од извезеног сира Енглеска је увезла 35%, а Њемачка 20%.¹²⁷ Југославија је тада извезла 348.918 kg маслаца и 2.642.638 kg сира овчијег и крављег.¹²⁸ Извоз се касније смањио, па је од 1928. до 1935. године из земље извезено годишње просјечно 1.821.100 kg сира. Преко 90% у извозу је био заступљен качкаваљ, а он је поглавито прављен од овчијег млијека. У истом периоду је из земље извезено просјечно 216.815 kg маслаца.¹²⁹ Квалитетнија сточна храна дјетелина, луцерка, грахорица и сточна репа производиле су се углавном у сјеверозападном дијелу Југославије. У осталим дијеловима земље крмно биље је било слабије заступљено, па су и приноси млијека били далеко мањи него у Данској или Холандији.¹³⁰ Просјечно су у сјеверозападним подручјима краве давале 1.200 до 1.500 литара млијека годишње, а у осталим крајевима 600 до 800 литара. Готово свака кућа која је држала музну стоку производила је сир, маслац и кајмак. Иако је млијечност крава била мала, произведено млијеко није се искориштавало у довољној мјери. Млијеко и млијечни производи у Југославији углавном су служили домаћој потрошњи. У многим селима сељаци су стоку хранили млијеком или је нису уопште музли, а у недостатку мушких грла за вучу и орање користили су женска грла.¹³¹

¹²⁵ J. Lakatoš, *Privredni almanah ...*, 44.

¹²⁶ Херберт Баке, *Независност европске исхране* (Београд: Просветна заједница А. Д., 1943), 43.

¹²⁷ J. Lakatoš, *Privredni almanah ...*, 44.

¹²⁸ *Poljoprivredna godišnja statistika 1933* (Београд: Министарство полјопривреде, 1934), 159.

¹²⁹ *Poljoprivredna godišnja statistika 1935* (Београд: Министарство полјопривреде, 1936), 147.

¹³⁰ Д. Алексић, *Привреда Србије ...*, 27.

¹³¹ Поповић, Мишић, *Наша домаћа ...*, 284–286.

Највеће пољопривредно предузеће у Југославији било је државно добро Беље. Његова површина износила је 85.141 јутара или око 48.998 хектара. На њему су узгајани коњи, свиње, овце и говеда. Посједовало је 1938. године 869 радних волова и 4.826 других говеда (краве музаре, јунад, телад и бикови). Говеда су била сименталске, алгајске и подолске пасмине. Подолско говедо узгајано је ради добијања првокласних волова за вучу. Сименталске и алгајске краве деценијама су селекционисане на високу музност, и од њих је било око 1.200 крава музара. У бељској мљекари млијеко је углавном прерађивано у сир и маслац, а око 500.000 литара млијека годишње је испоручивано београдским болницама.¹³²

Најважнија грана сточарства у Совјетском Савезу и Југославији било је говедарство. У Совјетском Савезу 1937. године било је 47.492.300 говеда (Табела 6). На 1.000 становника долазило је 292 грла, а на km^2 2,23. На подручју Југославије тада се налазило 4.169.192 говеда. На 1.000 становника долазило је 275 грла, а на km^2 16,84. Између два свјетска рата Совјетска Русија је имала мањи број говеда на 1.000 становника од Краљевине СХС, прецизније 1921. и 1922. године, због смањења сточног фонда у Великом рату и грађанском рату. Краљевина СХС тада је већ била надокнадила пад броја говеда за вријеме рата. Више говеда на 1.000 становника било је у Краљевини Југославији него у Совјетском Савезу током 1933, 1932. и 1934. године због колективизације и масовног клања стоке. Број говеда на 1.000 становника, на km^2 и укупан број био би у Совјетском Савезу за 20% већи 1937. године да смо код упоређивања за Совјетски Савез користили љетно пребројавање (Табела 8), а не зимско бројање стоке, које за ову годину даје мање бројеве.¹³³ Стоке током зиме увијек има знатно мање јер добар дио се распрода, покоље и преради у месне производе.

¹³² Министарство финансија Краљевине Југославије, 1918–1938 (Београд: Министарство финансија, 1939), 167–173.

¹³³ Статистически сборник ..., 4; *Annuaire Statistique 1929*, 155; *Annuaire Statistique 1938–1939*, 180–181.

Табела 7. Укупан број говеда, број на 1.000 становника и број на километар квадратни у Совјетском Савезу и Краљевини Југославији 1937. године.

Држава	Број говеда	Број на 1.000 људи	На 1 km ²
СССР	47.492.300	292	2,23
Југославија	4.169.192	275	16,84

Табела 8. Број говеда у милионима грла у Русији/СССР-у и Краљевини СХС/Југославији од 1921. до 1938. године

Година	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
Русија/ СССР	50,80	45,80	52,90	59,00	62,10	65,50	68,00	70,50	67,10
СХС/Југо- славија	4,95	4,06	3,87	3,78	3,77	3,71	3,73	3,65	3,73

Година	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.
СССР	52,50	47,90	40,70	38,40	42,40	49,20	56,70	57,00	63,20
Југо- славија	3,81	3,87	3,81	3,88	3,99	3,98	4,07	4,17	4,27

Обје земље између два свјетска рата обављале су пописе стоке. Пописни листови нису имали исте рубрике, па је због тога и поређење теже обавити. У Југославији је код пописа говеда било пет рубрика (Табела 9): телад до једне године, јунад од једне до двије године, волови, бикови и јунице и краве. Совјетски формулари имали су осам рубрика (Табела 10): телад до једне године, волови од једне до двије године, бикови од једне до двије године, стеоне јунице, нестеоне јунице, волови старији од двије године, бикови старији од двије године и краве. У југословенском попису јунице и краве заједно су побројане и имају укупни проценат у стаду говеда 46,67%. Краве и јунице су раздвојене у совјетском попису, па ако би

их сабрали тај проценат би износио 60,16%. Телади је Југославија имала процентуално скоро дупло мање (14,02%). Један од разлога је у чињеници што се у Југославији углавном рачунало да је теле до шест мјесеци, јуне од шест до 12–16 мјесеци, а јунци и јунице преко 16 мјесеци, па је добар дио телади упао у рубрику јунад од једне до двије године којих је 14,98%. Стога је у совјетском попису бикова и волова од једне до двије године 4,81%, а телади 27%. Бикова у Југославији је било 1,51%, а у Совјетском Савезу бикова старијих од двије године 1,14%. Уколико подразумевамо да су ти бикови кориштени за расплод, онда би на сваког бика у Југославији долазила 31 крава или јуница, у Совјетском Савезу око 53, што је приближно приједлозима тадашњих инжињера, који су препоручивали једног бика на 50 крава. Бикови су подобни за расплод већ са 18 мјесеци, па су у обе земље као расплодњаци кориштена и млађа грла од двије године.¹³⁴ Највећа разлика је у проценту волова којих је у стаду говеда у Југославији било 22,82%, а у Совјетском Савезу волови старији од двије године заступљени су са 6,89%, што је мање за нешто више од три пута. Ако претпоставимо да је један дио волова од једне до двије године кориштен у Совјетском Савезу за рад, онда се тај омјер у корист Југославије незнатно смањује. Разлика је првенствено због тога што су се у Совјетском Савезу у обради земље знатно више користили коњи него у Југославији, и у оквиру главних сточних врста било их је процентуално два пута више (Табела 3). Карелијска Аутономна Социјалистичка Совјетска Република, Лењинградска област, Кировска област¹³⁵, као и низ других дијелова Совјетског Савеза, имали су волова у односу на коње чак мање од 1%, док су у АССР Дагестан, Грузијској ССР, Таџикистанској ССР, Јерменској ССР¹³⁶ и неколико других подручја волови били знатно бројнији од коња. Број коња у Југославији био је далеко већи од волова у Дунавској и Савској бановини, док су волови били многобројнији у Вардарској и Моравској бановини. У Вардарској бановини у великој мјери у пољопривреди кориштени су и биволи.¹³⁷

¹³⁴ Владимир Давидовић, „О сточарству”, *Напред* (1940): 75.

¹³⁵ *Статистический сборник ...*, 58, 33, 30.

¹³⁶ Исто, 55, 10, 14, 11.

¹³⁷ *Пољопривредна годишња ...*, 105–115.

Табела 9. Преглед говедарства Југославије 1937. године¹³⁸

Телад до 1 године	Јунад од 1 до 2 године	Јунице и краве	Бикови	Волови	Укупно
584.514	624.337	1.945.655	63.036	951.610	4.169.192
14,02%	14,98%	46,67%	1,51%	22,82%	100%

Табела 10. Преглед говедарства Совјетског Савеза 1937. године¹³⁹

Волови старији од 2 године	Бикови старији од 2 године	Краве	Телад до 1 год
3.273.800	542.300	20.938.400	12.821.700
6,89%	1,14%	44,09%	27,00%

Младунци старији од једне године				Укупно
Стеоне јунице	Јунице нестеоне	Волови од 1 до 2 године	Бикови од 1 до 2 године	
4.142.700	3.490.200	1.039.700	1.243.500	47.492.300
8,72%	7,35%	2,19%	2,62%	100%

Совјети су мјесто коња и волова у обради земље све више користили тракторе. Њихов број је 1939. године био око 500.000. Трактора је у Југославији било веома мало и употребљавани су углавном за вршидбу, док су за друге послове мање кориштени.¹⁴⁰ За вријеме Велике економске кризе њихова употреба била је скоро напуштена.¹⁴¹ Рачуна се да је у Југославији 1939. године било 2.300–2.500 трактора. Поједини аутори сматрају да је

¹³⁸ Пољопривредна годишња ..., 25.

¹³⁹ Статистическиј сборник ..., 5.

¹⁴⁰ Jusuf Mulić, „Položaj seljaštva u Jugoslaviji između dva rata”, у зборнику: *Научни skup o djelu Veselina Masleše* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1978), 59.

¹⁴¹ Milenković, Hubeni, *Razvoj poljoprivrede...*, 5–6.

број трактора нереално висок, уколико се односи искључиво на пољопривреду и да не би могао бити већи од 300 до 400 комада.¹⁴²

* * *

Стање говедарства и укупне пољопривреде Русије/Совјетског Савеза и Краљевине СХС/Југославије између два свјетска рата није задовољавало ни својим квантитетом ни квалитетом. Квантитетом, како код производње млијека, меса, пшенице тако код других пољопривредних производа, заостајали су далеко иза просјека многих земаља које су имале сличну климу, географски положај и квалитет земљишта. Државе које су гушће насељене углавном су имале боље приносе пшенице по хектару, квалитетнију стоку и већу производњу млијека по грлу. Данска, Холандија и друге западне државе боље су обрађивале земљиште, знатно више су користиле вјештачко ђубриво, а због већег броја говеда на km² имале су више стајњака. У Совјетском Савезу и Краљевини Југославији говедарство је имало значајне осцилације. У обје земље било је најважнија грана сточарства. Због Првог свјетског рата, а у Русији још и грађанског рата и рата са интервенционистима, број говеда се увелико смањио. Послије рата стање се у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца знатно поправило, па је већ 1921. године број говеда достигао свој међуратни максимум, а у Совјетском савезу се то догодило 1928. године. Изразито смањење броја говеда у Краљевини проузроковано је одобрењем извоза стоке, уз умјерене царине крајем 1922. године. Смањењу броја говеда у Совјетском Савезу допринијела је колективизација, којој су се сељаци одупирали клањем стоке. Опустошен је сточни фонд, а број говеда доживио је велики пад. Послије драстичног смањења наступио је опоравак говедарства. Квантитет говеда је једним дијелом надомјештен квалитетом. Увоз страних раса, селекција и оплемењивање домаћих говеда, бољи смјештај и исхрана довели су до повећања тежине грла, бољег квалитета меса, веће млијечности и већег процента масноће у млијеку. Избијањем Другог свјетског рата говедарство у обје земље опет ће назадовати услјед знатног смањења броја говеда.

¹⁴² J. Mulić, „Položaj seljaštva...”, 59.

Извори

- Annuaire Statistique 1929* (Beograd: Statistique générale d'Etat, 1932).
- Annuaire Statistique 1932* (Beograd: Statistique générale d'Etat, 1934).
- Annuaire Statistique 1938–1939* (Beograd: Statistique générale d'Etat, 1939).
- Annuaire Statistique 1940* (Beograd: Statistique générale d'Etat, 1941).
- Лењин, В. И., Ј. В. Стаљин, *О Октобарској револуцији* (Београд: Култура, 1947).
- Министарство финансија Краљевине Југославије, *1918–1938* (Београд: Министарство финансија, 1939).
- Poljoprivredna godišnja statistika 1933* (Beograd: Ministarstvo poljoprivrede, 1934).
- Poljoprivredna godišnja statistika 1935* (Beograd: Ministarstvo poljoprivrede, 1936).
- Пољопривредна годишња статистика 1939* (Београд: Министарство пољопривреде, 1940).
- Правда*, Број 12290, 28. јануар 1939.
- Razvoj narodne privrede u Jugoslaviji u 1939. godini, Dodatak br. 12* (Beograd: Narodna banka Kraljevine Jugoslavije, 1939).
- Статистический сборник* (Москва – Ленинград: Госпланиздат, 1940).

Литература

- Алексић, Драган, *Приврега Србије у Другом светском рату* (Београд: Институт за новију историју, 2002).
- Алексић, Драган, *Држава и приврега у Краљевини СХС* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2010).
- Анжигулова, А. И., „Голод 1932–1933 гг. на Южном Урале как один из факторов изменения численности населения”,
https://www.researchgate.net/publication/323189994_GOLOD_1932-1933_gg_NA_UZNOM_URALE_KAK_ODIN_IZ_FAKTOROV_IZMENENIA_CISLENNOSTI_NASELENIA, 2. 2. 2022.
- Balaban, Milan „A General Overview of Yugoslav-Czechoslovak Economic and Trade Relations in the Period Between 1918 and 1938”, *Slovanský přehled – Slovanské historické studie*, 3 (2016): 503–612.
- Balaban, Milan, *Yugoslav-Czechoslovak Economic Relations between 1918 and 1938 year* (Brno: Filozofická fakulta Masarykové univerzity, 2015).

- Баке, Херберт, *Независност европске исхране* (Београд: Просветна заједница А. Д., 1943).
- Белић, Јован, *Сточарство у Југославији од њеног настанка до распада 1991.* (Београд: Српска академија наука, 1955).
- Berend, Ivan, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* (Beograd: Arhipelag, 2009).
- Boffa, Giuseppe, *Povijest Sovjetskog Saveza I, Od revolucije do Drugog svjetskog rata Lenjin i Staljin 1917–1941* (Opatija: IRO Otokar Keršovani. 1985).
- Бредихин, Владимир Евгеньевич, „Крестьянское и помещичье хозяйство в России периода первой мировой войны (1914 г.-октябрь 1917 г.) в современной отечественно историографии”, https://www.gramata.net/articles/issn_1993-5552_2014_12_07.pdf, 3. 1. 2022.
- Vereščak, S., „Problem žetve i uloga azotnog minimuma za savremenu Rusiju”, *Пољопривредни гласник*, 14/15 (1931): 11–14.
- Верешчак, С., *Руски аграр пре рата* (Београд: Руски архив, 1934).
- Vinaver, Vuk „O jugoslovensko-sovjetskoj trgovini između dva svjetska rata”, *Pregled*, 1–2 (1967): 93–109.
- Vinaver, Vuk, „Svetska ekonomska kriza i jugoslovensko-italijanska trgovina (1930–1934)”, *Časopis za savremenu povijest*, I (1976): 39–67.
- Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1933 –1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1976).
- Vinaver, Vuk, „Jugoslovenski izvoz za Francusku 1919–1940, Suprotnost politike i ekonomije”, у зборнику: *Istorija XX veka, XIV–XV* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1982): 81–130.
- Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985).
- Војиновић, Перко, *Селаштво у Црној Гори (1918–1941)* (Бања Лука: Филозофски факултет, 2000).
- Vukadinović, Radovan, *Američko-sovjetski odnosi, 1917–1976.* (Zagreb: Školska knjiga, 1977).
- Vučo, Nikola, *Poljoprivreda Jugoslavije (1918–1941)* (Beograd: Rad, 1958).
- Геллер, Михаил, Некрич, Александр, *Утопија у власти, Историја Советског Сојуза с 1917 гога до наших дней* (London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1982).
- Gunst, Peter, „Politisches system und Agrarstruktur in Ungarin 1900–1945”, *Jargang* 29, 3 (1981): 399–419.

- Давидовић, Владимир, „О сточарству”, *Напрег* (1940): 73–79.
- Дорник, Волфрам, „Наличје окупације”, у: *Прљави рат Хабзбурга, Истраживање о Аустроугарском вођењу рата 1914–1918* (Нови Сад, Београд: Прометеј, Радио-телевизија Србије, 2016): 213–273.
- Durman, Petar, „Proizvodnja i potrošnja mineralnih (umjetnih) gnojiva u predratnoj Jugoslaviji”, *Agromoski glasnik*, 8, XI (1962): 675–685.
- Eggebrecht, Arne i drugi, *Povijest rada, Od starog Egipta do danas* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1987).
- Ernst, L. K., N. G. Dmitriev, „Sattle”, <http://www.fao.org/3/ah759e/AH759E07.htm>, 20. 10. 2022.
- Žorž, Pjer, *Poljoprivredna geografija* (Sarajevo: Univerzum, 1955).
- Жуковський, Аркадій, Субтельний, Орест, *Нарис істрії України* (Львів: Вид-во Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, 1993).
- Зоркальцев Иванович, Валерий, *Экономика СССР до и в период Великой Отечественной войны* (Иркутск: Институт систем энергетики им. Л. А. Мелентьева СО РАН, 2013).
- Исић, Момчило, *Сельаштво у Србији 1918–1925* (Београд: Институт за новију историју, 1995).
- Јанц, Оливер, *14. Велики рат* (Нови Сад: Прометеј, 2014),
- Јовановић, Владан, *Вардарска бановина, 1929–1941* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011).
- Johnson, Paul, *Modern Times, From the Twenties to the Ninties* (New York: Harrper Colins, 2001)
- Kardum, Livija, *Suton stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2009),
- Kindlberger, Čarls, *Svet u depresiji, Od 1929. do 1939.* (Beograd: Laguna, 2021).
- Klepac, Dragutin, *Privreda Sovjetske Unije i Jugoslavija* (Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca, 1940).
- Ковачевић, Душко, *Историја Совјетског Савеза, Од рушења руске империје до распада совјетске империје* (Нови Сад: Матица српска, 2023).
- Кондрашин, В. В., „Голод 1932–1933, – Общая трагедия народов СССР; национально-региональны аспект”, http://history.org.ua/LiberUA/Kondrashin187_201/Kondrashin187_201.pdf, 22. 11. 2022.
- Kontler, László, *Povijest Mađarske, Tisuću godina u Srednjoj Evropi* (Zagreb: Srednja Evropa, 2007).

- Кристић, Ђорђо, *Два актуелна аграрна проблема* (Сарајево: Државна штампарија, 1934).
- Лазаревић, Арса, *Загругарство Грчке* (Београд: Задружна књига, 1957).
- Лазих, Милан, *Пољопривредна производња Краљевине Југославије* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999).
- Lakatoš, Joso, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа* (Zagreb: Jugoslovenski Lloyd, 1929).
- Legit, Džordž, *Čeka: Lenjinova politička policija, Sveruska izvanredna komisija za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaže od decembra 1917. do februara 1922. godine* (Beograd: Rad, 1988).
- Lehnstaedt, Stephan, *Ein Ende mit Expansion, Österreich-Ungarns Eroberungen im Ersten Weltkrieg als imperiale Herausforderung, Österreich-Ungarns imperiale Herausforderrungen* (Göttingen: Deutsche Geisteswissenschaftliche Institute im Ausland, 2020).
- Мадисон, Виктор, „Племя России 100 лет назад”, <https://www.dairynews.ru/news/plemya-rossii-100-let-nazad-i-prervannyy-polet.html>, 7. 11. 2022.
- Mazover, Mark, *Mračni kontinent, Evropa u dvadesetom veku* (Beograd: Arhipelag, 2011).
- Marie, Jean-Jacques, *Stalin* (Madrid: Palabra, 2003).
- Маркевич, Андрей, Марк Харрисон, *Первая мировая война, Гражданская война и восстановление: национальный доход России в 1913–1928 гг.* (Москва: Мысль, 2013).
- Марковић, Славољуб, *Загругарство Данске* (Београд: Задружна књига, 1956).
- Mejer, Dž. Dž., *Svet se ruši, Povest o Velikom ratu, 1914 – 1918* (Beograd: Filip Višnjić, 2015).
- Mikeln, Miloš, *Staljin, Životni put samodršca* (Beograd: Prosveta, 1986).
- Milak, Enes, *Italija i Jugoslavija, 1931–1937* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987).
- Milenković, Vladimir, Marjan Hubeni, *Razvoj poljoprivrede u svetu* (Beograd: Zadružna knjiga, 1961).
- Mulić, Jusuf, „Položaj seljaštva u Jugoslaviji između dva rata”, у зборнику: *Naučni skup o djelu Veselina Masleše* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1978): 253–283.
- Николић, Милан, *Трговина Србије, 1804–1957* (Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић”, 2008).

- Ogrizek, Albert, *Uzgoj goveda, I dio* (Zagreb: Tisak Nadbiskupske tiskare, 1940).
- Подъячих, П. Г., *Население СССР* (Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961).
- Попов, Чедомир, *Од Версаја до Данцига* (Београд: Службени лист, 1995).
- Поповић, Новак, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда* (Београд: Издавачка кућа Геце Кона, 1929).
- Раков, А. А., „База данных «Раскулаченные крестьяне Южного Урала (1930–1934 гг.)» и се анализ”, <http://aik-sng.ru/text/krug/8/236-279.pdf>, 12. 12. 2022.
- Робертс, Џон, *Европа, 1880–1945* (Београд: Clio, 2002).
- Рокај, Петар и др., *Историја Мађара* (Београд: Clio, 2002).
- Савановић, Желько, „Говедарство Врбаске бановине”, *Рагови*, 24 (2016): 57–79.
- Савановић, Желько, „Говедарство на територији Мађарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије до Другог свјетског рата”, у зборнику: *Бањалучки новембарски сусрети 2017* (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, 2018): 213–239.
- Souvarine, Boris, *Stalin* (New York: Alliance Book Corporation Longmans Green, 1939).
- Stavrijanos, Leften, *Balkan posle 1453. godine* (Beograd: Equilibrium, 2005).
- Товиц, Марк „Итоги переписи населения СССР 1939.: две проблемы адекватности, Демографическое обозрение”, https://www.researchgate.net/publication/341350574_Itoги_perepisi_naselenia_SSSR_1939_g_dve_problemy_adekvatnosti_The_Results_of_the_1939_Soviet_Census_Two_Problems_of_Adequacy, 12. 12. 2022.
- Trotsky, Léon, *La Révolution trahie* (Paris: Les Editions de Minuit, 1963).
- Tuz, Adam, *Potop, Veliki rat i prekrajanje svetskog poretka, 1916–1931.* (Beograd: Clio, 2019).
- Улмански, Сава, „Пољопривреда Балкана”, у: *Књига о Балкану I* (Београд: Балкански институт, 1936): 218–237.
- Harrison, Mark, „Soviet Agriculture and Industrialisation”, <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economisc/staff/mharrison/public/agriculture1996.pdf>, 3. 1. 2022.
- Hlevnjuk, Oleg, *Staljin, Život jednog vođe* (Beograd: Arhipelag, 2021).
- Hrvoj, Dragutin, „Razvoj stočarstva u hrvatskim zemljama”, *Napredak* (1929): 119–126.
- Carr, Edward Hallett, *La revolución rusa: De Lenina a Stalin, 1917–1929* (Madrid: Alianza Editorial, 1997).
- Чернышев, И. В., *Сельское хозяйство СССР, (к пятилетке 1927/28–1932/33 гг.)* (Москва – Ленинград: Государственное сельскохозяйственное издательство, 1931)

- Šute, Ivica, *Slogom slobodi!, Gospodarska 1935–1941*. (Zagreb: Srednja Europa, 2010).
- Ware, Caroline F., K. M. Panikkar, J. M. Romein, „Kulturni i naučni razvoj”, у: *Historija čovječanstva, Dvadeseto stoljeće, Svezak šesti, Knjiga treća, Drugi dio* (Zagreb: Naprijed, 1969).

Željko Savanović

COMPARATIVE OVERVIEW OF THE CATTLE BREEDING IN RUSSIA / SOVIET UNION AND IN THE KINGDOM OF SERBS CROATS AND SLOVENES / YUGOSLAVIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Summary: *Cattle breeding between the two world wars in Russia / the Union of Soviet Socialist Republics and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia was the most important branch of animal husbandry due to its multiple benefits. The First World War, and in Russia also the civil war and the war with the interventionists, reduced the number of cattle. After the war, the situation improved in both countries. According to the officially published census of cattle from 1921, there were 4,951,339 cattle in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which was the interwar maximum. In the Soviet Union, the maximum number of cattle was reached in 1928, when it exceeded 70 million. The approval of livestock exports, with moderate customs duties at the end of 1922, caused markedly reduced numbers of cattle in the Kingdom of Yugoslavia. The decrease in the number of cattle in the Soviet Union was caused by collectivization, to which the peasants responded by mass slaughtering cattle, which devastated the livestock. After a drastic reduction, there was a recovery in cattle breeding in both countries. Quantity is partly replaced by quality. Imports of foreign breeds, selection and breeding of domestic cattle have led to an increase in the weight of the cattle, better quality of meat, higher milk yield and fat percentage in the milk. Instead of horses and oxen, the Soviets increasingly used tractors to cultivate the land. The advent of World War II affected cattle breeding in both countries by significantly reducing the number of cattle.*

Key words: *cattle breeding, livestock, cattle, collectivization, agriculture, tractors, Soviet Union, Kingdom of Yugoslavia*